

НЕВЯНА ДОНЧЕВА-ПАНАЙОТОВА (Велико Търново)

РУСКИЯТ ИЛЮСТРИРАН ЛЕТОПИСЕН СВОД ОТ XVI ВЕК ЗА ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК

Сред многото съкровища в ръкописния отдел на библиотеката на Съветската академия на науките в Ленинград се пазят и два тома от знаменития Руски летописен свод от XVI в., писан и илюстриран в скрипториумите при царския двор по повеля на Иван IV Грозни през годините 1555—1580. Внушителните по формат и обем, по замисъл и изпълнение, по съдържание и идеен пълнеж корпуси на този многотомен летопис, който в текст и рисунки проследява световната и руската история от най-древни времена до средата на XVI столетие, днес са пръснати в различни съветски книгохранилища и се пазят като най-скъпи реликви. Сред 9-томната пишно илюстрирана поредица важно място заемат двата Остерманови тома в Ленинградската академична библиотека. Те постъпват в нея през 1743 г. в състава на сбирката на А. И. Остерман и сега се пазят там под № 31. 7. 30 (предишен № Осн. 131)¹. За уникалността на целия летописен свод и конкретно на Остермановия, наричан и Царствен летописец, показателна е още палеографската характеристика на томовете. Те имат формат F⁰, като I том съдържа 802 л. (= 1604 стр.), а II том — 887 л. (= 1774 стр.). Писани са с калиграфски полуустав, а летописният текст е илюстриран почти на всяка страница с цветна рисунка. Броят на илюстрациите е повече от респектираш — в I том те са 1552, а във II — 1581.

Естествено е да се очаква, че към такова грандиозно дело на руската средновековна култура, каквото е безспорно илюстрираният летописен свод от XVI в., ще се проявява и подобаващ му научен интерес. Наистина през последните десетилетия съветските учени направиха много за изясняване на въпросите за произхода и състава му, за проучаване на цели цикли в него, за разчитане на отделни миниатюри и приписки и за изясняване на връзката им с летописния текст, за дешифриране на идейно-политическия смисъл на целия свод. Особени приноси в това отношение имат О. И. Подобедова, О. В. Творогов, Д. Н. Альшиц, Н. Е. Андреев, А. А. Зимин, Т. Н. Протасьева, Б. М. Клосс и др.² Деветте тома обаче още очакват колективните усилия на историци, изкуствоведи, философи, литературоведи и лингвисти, които да осветлят многостранно и изчерпателно това уникално явление.

¹ Вж. В. Ф. Покровская, А. И. Копанев, М. В. Кукушкина, М. Н. Мурзанова. Описание рукописного отдела библиотеки АН СССР, т. 3, вып. 1 (хронографы, летописи, степенные, родословные разрядные книги), изд. 2-ое, дополненное. М. — Л., 1959, 357—360.

² Техни изследвания са посочени в: История русской литературы X—XVII веков. Под ред. Д. С. Лихачева. М., 1980, с. 302, 304.

Липсата на научно издание на всички томове с пълно възпроизвеждане на текст и миниатюри е основна причина Руският илюстриран летописен свод от XVI в. да остане досега извън погледа на българските учени. А той крие неподозирано много важни и интересни свидетелства и за българската история — особено за времето на Втората българска държава³. Остермановият летопис пък като част от целия свод се оказва истинска находка за историята на Търновската книжовна школа.

При предоставената ми възможност през 1982 г. да работя непосредствено с този летопис в Академичната библиотека в Ленинград (за което дължа най-искрена благодарност на ръководството на ръкописния отдел на библиотеката, а и на всички негови сътрудници) вниманието ми бе съсредоточено предимно върху летописните сведения и съпътстващите ги илюстрации за митрополит Киприан и Григорий Цамблак. Остермановият летопис е изключително щедър и към двамата. Разбира се, към митрополит Киприан, като глава на руската църква в продължение на цели 30 години, създателите на летописа са особено благосклонни. В текст и миниатюри те са се постарали да представят многостранната му църковна, обществена, политическа и писателска дейност, проявявайки на места дори известно разточителство. Летописните сведения за него се простират на близо 150 страници, които са илюстрирани с повече от 100 рисунки. В същия летопис значително място е отделено и на Григорий Цамблак. Би могло да се каже, че почти целият т. нар. руски период в живота на Цамблак — от пристигането му през 1406 г. в двора на литовския владетел Витовт до смъртта му през 1420 г., е отразен както от авторите на текста, така и от илюстраторите на летописа. Тук ще насоча вниманието си само към 3 момента, които имат важно значение за изясняване биографията на Цамблак.

1. Най-напред трябва да се изтъкне категоричността на руския летописец при определяне народностната принадлежност на Григорий Цамблак. Много силно впечатление прави обстоятелството, че почти навсякъде при споменаване на името му той го придружава с определението *българинъ* или *родомъ болгаринъ*. Първото известие за Цамблак в летописа е поставено под 1414 г. ($СЦКК = 6922 - 5508 = 1414$) и визира решението на литовския владетел Витовт да отдели западноруските и литовските области с център Киев в църковно отношение от Москва и да ръкоположи за киевски митрополит българина Григорий Цамблак: *Тотъ же ѿсѣни г[оспо]д[ь] б[о]гъ попоустн грѣхъ радн нашнхъ Кіевскон мнтрополѣн на двѣ областн раздѣланн сѧ, ѧже не подобаетъ. Г[ла]голетъ бо во с[ва]щенныхъ правнѣхъ, ѧко не подобаетъ быти въ єдинонъ областн двѣма мнтрополѧтомъ. Внтоѡтъ же Кестоуєвнчъ кн[язь] великн лнтовскїн своеѧ областн собравъ єп[и]с[ко]пы православыѧ . . . Н реч[е] к нмъ: „Поставнте мн въ мнтрополнты на Кневъ Грггорїѧ Самъблака болгарина. Онѣмъ же не хоташнмъ сего сотворнтн, боѧще с[ва] б[о]га н с[ва]щенныхъ н б[о]ж[ь]ственыхъ правнѣ завѣщанїѧ“ (обр. 1).*

Този текст е илюстриран с рисунка, която с някои свои детайли допълва летописните известия. Разчитането на миниатюрата от горе на долу показва, че художникът е постигнал известна обстоятелственост при разгръ-

³ О. И. Подобедова, За вечно неотменимо поминание. Неизвестни миниатюри от XVI век към летописни сведения за Второто българско царство. — Антени, 25 окт. 1978 и 1 ноем. 1978.

щане на епизода във времето и пространството в резултат на по-широка историческа осведоменост върху разкриваните събития, отколкото предлага конкретният летописен текст. Така и в горния ляв ъгъл той е изобразил пристигането на Григорий Цамблак в Литва, макар че в този летопис не се съобщава кога, как, откъде и защо идва Цамблак в литовската столица Вилно. От други извори обаче — предимно от Цамблаковото похвално (надгробно) слово за митрополит Киприан, а може би и от някои останали за нас неизвестни, но познати на миниатюриста документи — се знае, че Григорий Цамблак пристига в Литва през есента на 1406 г., след като напуска своя пост на презвитер във Великата молдовлахийска църква в молдавската столица Сучава. Той се отправя за Русия по покана на чичо си Киприан, когото не успява да свари жив, тъй като той починал на 16 септември същата година, и затова вместо в Москва се озовава в двора на литовския владетел Витовт. Миниатюристът като че ли умишлено изтъква църковния сан на Цамблак още преди идването му в Литва не само чрез архиерейските му одежди, но като рисува зад гърба му и куполите на църкви. А за да подчертае, че Цамблак идва в Литва наистина отвъд граница, в горния десен ъгъл той е нарисувал отряд литовски войници. Същността на летописния текст е разкрита в предната част на композицията, в която се открояват две групи лица. Вляво са изобразени свещенослужителите, които, позовавайки се на църковния канон, се противопоставят на княжеското решение за избиране на отделен митрополит на Западна Русия и Литва. Вдясно са представителите на княжеската власт, като на преден план е нарисуван великият литовски княз Витовт Кестуевич, който с повелителен жест нарежда на епископите да изберат за киевски митрополит българина Григорий Цамблак.

2. Втори важен момент от биографията на Григорий Цамблак, разгърнат широко във втория Остерманов том на Руския илюстриран летописен свод от XVI в., е неговата интронизация за митрополит на Киев и Литва на 15 ноември 1415 г. Обстоен е не само летописният текст, но и миниатюрите, които го съпътствуват. Летописецът разгръща подробен разказ както за събитията, които предхождат и довеждат до този акт, така и за събитията, които следват: отказа на западноруските и литовските епископи да ръкоположат Григорий Цамблак, пратеничеството на княз Витовт в Цариград, в което участва и самият Цамблак, и искането той да бъде ръкоположен от патриарха, несъгласието на византийския император и цариградския патриарх да удовлетворят молбата на Витовт, завръщането на пратеничеството във Вилно и решението на литовския владетел да се справи със създаването се положение без благословията на Цариградската патриаршия и на Московската митрополия (обр. 2).

Княз Витовт свиква специален църковен събор в гр. Новогрудок, на който западноруските и литовските епископи (посочени поименно), въпреки открито изявеното си нежелание, избират по негова заповед българина Григорий Цамблак за киевски митрополит (обр. 3). Летописецът свидетелствува следното по този въпрос: *Еп[и]с[ко]п[и] же преже реченіи вси соборніи и неволею поставиша Гр[и]г[ор]іа Самбл[а]ка болгарина митрополитомъ на Кн[ев]ъ м[е]с[ц]а ноебра въ 11 д[н]и. И повелѣ нмъ Витовтъ написати вправдателное слово. Они же от Витовта принужени бывше, съдше з Гр[и]г[ор]іемъ с митрополитомъ своимъ, его же сами поставиша, написаша, вправдателное слово . . .* Рисунката, която илюстрира този епизод, всъщност е сюжетно разгърната композиция, чиито детайли са отражение на

послаишии ошъи цюцъграи сѣи прѣарху
жалованнѣи ошъи на фотѣи мнѣи проно
мнѣи . послаишии Григорѣи Цамблакѣи о
кнѣи ошъи на сѣи ошъи мнѣи проно мнѣи
мѣи сѣи . инако ошъи ошъи ошъи ошъи
и ошъи ошъи сѣи на сѣи . и ошъи ошъи
и ошъи ошъи не ошъи на сѣи . ошъи
послаишии ошъи ошъи ошъи

рьже сѣи прѣархѣи сѣи ошъи . и ошъи
ошъи ошъи . и ошъи ошъи ошъи
и ошъи ошъи ошъи ошъи ошъи

Обр. 2. Княз Витовт изпраща Григорий Цамблак в Цариград, за да бъде рѣкоположен от патриарха за киевски митрополит, рис. 1469

отделните моменти в летописния текст. На преден план в долния регистър е изнесена интронизацията на Григорий Цамблак, чиято респектираща фигура, приведена, за да приеме благослова и високия църковен пост, е разположена в центъра на тази част на рисунката. Зад гърба му са негови привърженици, някои от които също са с архиерейски одежди. Вляво е групата на епископите и княз Витовт, които ръкополагат Цамблак за киевски митрополит, като един от тях с вдигната за благослов дясна ръка извършва свещеното тайнство. Разположението на фигурите в тази група свидетелствува за верността на художника към летописното известие, според което интронизацията на Цамблак за митрополит на Киев и Литва става по волята и под диктовката на литовския княз Витовт. Той е нарисован с всички атрибути на своята власт на значително по-високо равнище зад епископите, чиито действия по всичко личи са подчинени на владетелските решения. Горният регистър, отделен от долния с архитектурни детайли, продължава хода на събитията според летописния текст. Между двете групировки на княза и приближените му и тази на епископите е застанал Григорий Цамблак. Той препредава княжеската повеля на епископите да напишат оправдателна грамота до цариградския патриарх и до московския митрополит Фотий, с която да обосноват решението на Новогрудския църковен събор за избирането на Цамблак за киевски митрополит. Изпълнението на княжеската воля е зафиксирено с разгънатия свитък, на който епископите пишат под диктовката на самия Григорий Цамблак. В летописа е поместен и текстът на тази оправдателна грамота, която с основание може да се разглежда като авторско дело на Цамблак.

3. Руският илюстриран летописен свод от XVI в. е извънредно ценен извор за осветляване и на въпроса за смъртта на Григорий Цамблак. Известно е, че годината на Цамблаковата кончина е документирана само в една приписка към четвроевангелие от XVI в., намиращо се в манастира „Св. Павел“ на Атон. На последния лист на ръкописа е отбелязано: Въ лѣто СЦКН (6928—5508=1420), инд. ПІ. прѣстави се митрополнтъ Російскын Гргоріа Цамблала⁴. Въз основа на тази лаконична бележка повечето от биографите на Цамблак приемат, че той умира през 1420 г., като за мястото на неговата смърт се изказват най-различни предположения. Позната е обаче и тезата на А. И. Яцимирски, според когото след завръщането си от Констанския събор през 1418 г. Григорий Цамблак се оттегля в молдавския манастир Нямц, където под монашеското име Гавриил живее още около 30 години. Яцимирски отнася неговата смърт към 1450 година⁵. Истина е, че тезата на Яцимирски не намира широк прием в научната литература, тъй като е разкритикувана още през 1947 г. от Емил Турдяну⁶.

Вторият Остерманов том на руския илюстриран летописен свод от XVI в. позволява да се реши въпросът не само за годината, но и за мястото на Цамблаковата смърт. Под рисунка № 1539 е изписан следният текст: Тоа же зны оумре Гргорен митрополнтъ Цамблалаъ на Кіевѣ, родомъ болгаринъ, кнженъ съло, нзоченъ оубо бѣ кнжннм мѡдрѡстн

⁴ Й. Иванов. Български старини из Македония. С., 1931, с. 277; Преди това приписката е обнародвана от К. П. Дмитриев Петкович. Обзор Афонских древностей. СПб., 1865, с. 33; Архим. Леонид. Славяно-сербские книгохранилища на Святой Афонской Горе. М., 1875, с. 38.

⁵ А. И. Яцимирский. Григорий Цамблак. Очерк его жизни, административной и книжковой деятельности. СПб., 1904.

⁶ E. Turdeanu. La littérature bulgare du XIVe siècle et sa diffusion dans les Pays Roumains. Paris, 1947.

онъ же зныи оумре Григорий митропо
лищца иъ блжннѣише . родомъ бо
ггарина кнѣзь въѣхъ и зовуща
оубо кнѣзь нон и оудрошннѣдцѣи
издрѣкшѣа и мнѣго пи
сана оутиворишѣ
ошлѣи

Обр. 4. Смертта на Григорий Цамблѣк, рис. 1539

всѣхъ нѣз дѣтствѣ, н многѣ писанїа сотворивъ остави (обр. 4). Летописното известие за Цамблаковата смърт е поставено под година **СЦКЗ** (6927—5508=1419), като е внесено уточнението **тоя же знымы**, т. е. „същата зима“. Непосредствено преди това известие в летописа е поместен разказ за чумна епидемия в Киев през същата година. Като се съгласуват тези летописни вести с данните от приписката към Светопаоловското четвроевангелие, трябва да се направи изводът, че Григорий Цамблук умира в Киев през зимата на 1419—1420 г. най-вероятно по време на разразилата се там чумна епидемия.

От първостепенна важност за Цамблаковата биография са и другите вести в същото летописно съобщение. Най-напред трябва да се отбележи категоричното и недвусмислено определение на народностната принадлежност на Григорий Цамблук — **родомъ болгаринъ**. Както беше посочено и в първите два случая, името на Григорий Цамблук се придружава с народностното пояснение „болгарина“, което от някои предубедени хора би могло да се тълкува и като прозвище. Руският летописец обаче от XVI в. предварително изключва каквато и да било предубеденост или тенденциозност и не оставя място за никакви съмнения и спорове относно българския народностен произход и българската народностна принадлежност на Григорий Цамблук. В цитираното по-горе известие за неговата смърт летописецът внася още по-голяма точност и конкретност, придружавайки името на Цамблук с ясното определение **родомъ болгаринъ**. Като се има предвид, че в научната литература за този бележит писател в продължение на последните два века се срещат най-противоречиви мнения и че за него претендират редица балкански, славянски и неславянски народности, известията на руския летописен свод от XIV в., наред с редица още извори, по безспорен начин потвърждават наложилото се вече в науката мнение за българския народностен произход и българската народностна принадлежност на Григорий Цамблук.

Същият летописен свод подкрепя и допълва и познатите от други документи сведения за широката образованост и писателска продуктивност на Цамблук. Известието за неговата смърт е последвано от висока, по същество вярна за него оценка като мъж „образован много, изучен на всякаква книжовна мъдрост от детство, оставил много сътворени от него писания“. Заслужава да се отбележи, че този момент от летописния текст е разгърнат като самостоятелен детайл и в съпътстващата го илюстрация. На преден план в нея са нарисувани ковчегът с **тялото** на Григорий Цамблук и оплакващите го миряни и духовници. Цялата сцена на оплакването е разположена пред една от киевските църкви (най-вероятно митрополитската), която е представена не само като фон, а и като място на събитието. От двете страни на църквата са нарисувани и други архитектурни постройки, като по-голямата вдясно е изпълнена с обемисти книги с богати илюстрации по кориците. Именно чрез тях миниатюристът акцентува по летописното известие за голямото книжовно наследство, оставено от българина Григорий Цамблук.

Изложените тук наблюдения, макар и само върху три момента от живота и творчески път на бележития представител на Търновската книжовна школа Григорий Цамблук, са достатъчни, за да се направи изводът, че неизползуваният досега от неговите биографи и ценители Руски илюстриран летописен свод от XVI в. заслужава да се постави сред първостепенните по важност извори за писателя. Той съдържа изключително богат летописен и илюстративен материал, който трябва да се използва при осветляване на цялостната административно-църковна, обществено-политическа и литературно-творческа дейност на Цамблук.